

Би-Хемде «Саян» совхозунун Сестрлик салбарынын төүндө уруулары «Салгал» элчи-сэдм бар. Сууриң ажал-инчиликтерин аял-төүндө алганда, мында үчөн аял малчы аалдарнын чашы...

тары база бар. Уруулар сэдмине ажалдагылар чаштарын конучт эки ажаан, чөмгөр, солуу оюнунан ойлады, чаштарын бичи даа чагаалаттай, чогадыкчы аргаларын ажалдан, кызыл ажалдан кызыл турар. Урууларын кызыл соок хүнерде өрөөлдерге ойнадм, оларга ойнаарктарын сэдм берин, боттарын уруу чогадыл, чагаал-бике картондан ойнаарктарын кезип, кызыл берин, урууларын боттарына база ойнаарктарын даа баарыш келген. Урууларын башыларын бирээни (бо турукта) Софья Салгал педагогикалык негеддеринге дуңгун оюнунан ойнадм, боттарын кызыл берин турар. Чаштарга тааржыр, кой эвес өстөрлөг орус чагаал тыва ырларын урууларга ол өрөөткүлзөн. Бо кижиздиктик башын кыгырадын бадып ажал хемин кара сууриң чашыга чагаалдык чедин келген, оң даагы урууларга дыйнадым, «бичи хемин суунун кыгыроткайдмр хомустан, ойна чыдарм олду, уруулар, катан-катан дыйнакар-даан» деп чугаалаар. Агаарладын эдерткенм бичи чаштар долгалдыр турар кайтамчык солуу болжар чаш ботдуңу көргөн, чаптанчыг айтырларын улаштырмалар туралар-ла болгач — деп, Софля Салгал чугаалады. Ондар ОХЕМЧКТИН фотоу.

Соңгулдаларга уткуштур

ОНУ БИЛИР БОЛГАШ...

РСФСР-нің улус депутатына кандидат Тыва АССР-нің Дээди Советин Президентин Даргазы Чимит-Доржу Байырович Ондарын сонгулда мурунун программасын согулдан ишчилерин бөлүмүнүн боддарынын чугааладым. Ондарын программасы Тыва АССР-нин чоңунун социал сайырадынын, хөгжүдөсинин, оң согулардын дугарына, национал айтырларын шийтирлээрин, тыва национал кадрларын өстүрүп, оларын удурут ажалдарга депшиин удуруени болжар өскө-даа айтырларын кирген конучт шын политина, улашышышын болуп огулар дара-дыр дээш, бөдүмүн хууда сөтөлгөн таарышанын демелгевес аргам чок. Ыдыкты, бичири, кезибиздеги национал интеллигенттерин өстөй турарын эскерип, Ондарын сагыш човал турарын сонгулар депшиин дээрине бүзүрүмөн. Ч.Д.Б. Ондар институту дооуп, инженер болу берген, төрөн Тывага келген, ботунун укук, бичири билин-биле удуру ажал-ишче оруун ажалдан алган. Тыва инженер кадрларын иштирип удуру ажалдарга депшиин удуруени үзүмүн кезибиз, ажал ажалдык кештерге алыспай, ботунун коммунист мезушарын, принципалдык чорун көргүзүп, даам-бүрү ажалдарга ажалдап келген. Партия аял-на-

даа, кандыг-даа ажалдарже чорударга, Чимит-Доржу Байырович ботун шынжык, бөдүүн удуручуну, организатор талантын чоңуну мурунунга көргүсөм. Барыч-ла оң чыл иштинде республиканын Министрлер Чөвүдөсинге баштай орадалкылаан, оң соонда даргалал ажалдаан. Ол үедө мен Тыва АССР-нің Дээди Советинин Президентинге ажалдап, хурал-суглаага-даа олдуруп турдум. Ол үедө республиканын ажал-агыллары, ылаңгыя көдөз ажал-агыл агмы байдалына бодаржа, чүгээр турган деп бодар мен. Ычан малдык чидирин чүгээр турган чүвө, ажал-агыл эвес чоруктар-биле демсел эки турган. Министрлер Чөвүдөсинин күлзеп ал турган догвал-шиитирлеринин күлселден, оң контролю эки турган кире чүвө. Республиканын Дээди Советинин Президентин Даргазы Ч.Д.Б. Ондар балала 5 чыл кире ажалдап турар. Бо үениң иштинде республиканын ажал-агылдарын ажал-чорудууларын экириде чалазы-биле тодаргы хемчеглерин ал-даа келди. Республиканын социал-хөгжүдөсинин оң номинит хөгжүдөсинин оң ботунун улуг улугу кирген илден. Соолуг үедө ол үедө туруктуулукуну илелкейгендер, талазы-биле улуг ажалдарын чорудуп, чоңуру хемчеглерин ал турар. Республиканын оң ырак чөлөрлөрүн барын, чоң ырак чүвөтүрүм.

Александр ООРЖАК, Юрист. Кызыл хоорай.

ЧУУАДУГ-ДУР

РСФСР-нің улус депутатынын сонгулдагы программасын талашып-сөзүмүн Ч.Д.Б. Ондар депутаттык кандидатураны ажалдап кылдыр Тыва АССР-нің улустун чогаалчы К.К.Куданың депшиин дидир. Ол чуулду-дур, эки-дур. Кызыл-Тыва Кыргыз-оюн тыва литературасын, тыва културасын сайырадыр удуру улуг улугу кирген билди билс. Чокта чаа оон «Уйгу чок Улуг-Хем» деп номунун монгу тоңу үнген. Ылаңгыя солуу, чечен-мергендир. Орта ол кой нукун, эвергенин үндүргөн бичири. Ол — орус, тыва, моол, якут болжар өскө-даа ажалдарда парламенталык чүвө хиче номун автору. Чогаалчы К.К.Куданың ажал баалаарынын сонгууларын кызыл-тыва Корода ОЮН, Танды район.

ЧАГЫГЛАРНЫ-АМЫДЫРАЛГА

Току районун «Май 1» совхозунун ажалчы чоңу Култура бажындагы чылы, депутаттарын кандидаттары-биле үжүршам. РСФСР-нің улус депутатына кандидат В.А.Росин, В.Б.Вагай-оол, Тыва АССР-нин улус депутатына кандидат В.В.Содунам олар чедип келген. Депуттарын кандидаттарын намдары-биле болжар оларын тугу-тузунда парамалары-биле чоң таанышкан. Программаларын уг-шин районун бол-

ӨШКҮЛҮГ ДЭЭШ

Бүрөн-Хемде № 71 сонгулда өвүртүндан Тыва АССР-нің улус депутатына кандидатка «Совет Тыва» совхоз-түң механизатору Өлчөк-оол Чамыянович бишкүлүгү депшиин. Ол дээш март 4-те болжар бис. Өлчөк-оол Чамыянович биче сеткилдиг, дузаарга, бөдүүн кылаш. Ол деп сагыш-сеткилдиг болжа, кижиз кижиге каян-даа бүзүрөп болур. Мындык фактымы манча кирээни: эртен чылдын ноябрьның соок хүнеринин бирээинде Чеди-Паш хову-зунга чагыр тоңуң, ораашык чок индикти, чагыс кыт турар чүвүрлүг, кылаштан шыдаас кылдыр доа берген 12 кире харалык бичи оол оор кыдымын, кышак дег ооруган. Тузан арамында ону Өлчөк-оол Чамыянович баштай эскерип каапын. Ол оолдуң чүгө ийн караа кылашаар болган, чугаалаар дээрге чылы дыртык. О.Ч.Өшкүлүг чылдыг тоңуң ужулган, оолду шуглаам, чоокта чагаал берип чедирген. Малчындар ол оолду деткерген. Кээрэгич төл амы-тымчан чарлыр чаккан. Оолдуң азамы Кызылдың сайгарыла баазамында ажалдап турар И.Богданова деп кижиз болган. Кержэ олгун суграпал, мылаан-смытаан чедип келген. Огулун камгалап алганмы дээш, чагаай сеткилдиг кижилерге өөрүң четиргеини илереткен. Өлчөк-оол Чамыянович Өшкүлүгүң ачмыс ол. Бистик кандидатдымы ыдымг, Ычангаш ол дээш бадылаарыңче сонгукуларын кыйгырын тур бис.

Александра, Өлчөк-оол МОНГУШАР, «Совет Тыва» совхозтун малчыны.

Совхоз директору А.С.Кадыр-оол бөдүүн сайгалыма иви ажалын экиндиргенге, инвизиянын социал амдыралымына чугула чаргыларга херек чорун база совхозка эки сөөртүр чүвүн машинасы болжар күштүгү машина-техника негетинин турарын ол саналдаан. Василь ХУГБЕН.

Оң адамы фермага кадарчылап, азамы сагышчылап ажалдап чорган. Ол школага өөренип турган чылдарында азамыга дузалааным, үргүдүчү инек сагымыр. Чоорту ол ажалга мергенин, харын-даа кандык-бир чылдаган-биле олурун саа-чыларын өрүнүч-даа ажалдап бээр турган. Чыгык дыйтанымгаларында мычаар ажалдап турган, Люда мал ажалында инчилерин боттарының кадымын чамыра, олче сагыш салыр кызыл чогуң кара-биле көрүп келген. Чылдың дөрт эргилдешинде инек, соок кандык хемин турбас турар. Ажалдык чарыкчан, баш бурундаар эмчилейин, кандык баксырадым, хоочуран ааргылыг-даа апарган удуруту ол көрүп келген. Ыдыктылар Люда көргөсө «эмчи болган болзумза, болдунар-ла дузаны көргүсөмдү» деп бодай бээр турган. Оң кадымында азамың аарып чоругуче база дына сагышыраар. Чогуна уругун ол бугу байдалды ханы эскерип чоранын, эмчинин мергенлиги чедип алышыга индикти болган.

Кадыкшыл-байлаавыс

1973 чылда Томсинин эмчи институтун дооснап келирге, ону Кызылда № 1 поликлинианын № 2 участкаго бажыгаан. Амдырал кижини кала-даа экирер. Людмила Байкараевнаның эмчинин мергенлиги чедип алган. Кызгалче ажалдаган диген күзүлө мычаар боттамаан. Ыдык-аажок бө хүнерге чедип ажалдап келген уелеринде, Кадык намгалаал министрствонун хүлзеткен даалгаларын чакам дивес күсүдөш чорурдун, оң-биле ажалың ханы сайгарым чугаалажым ора, ажал мен. Людмила Байкараева-биле ажал-ижин сайгарып чугаалашаан болумза, оң чогуң ажалыңнын улаңгыялышымын кайып билгир ийик мен. Ол ажалдардын чоңуку үеге чедип ийик сөртүгү дылы кылдыр сагаткыш турганын културалга аажок улуг көргүдө чедирген деп турар.

КАРЖЫ ЧОРОКТУҢ УЯЗЫ

Чагаалар допчулалы

Республикада болуп турар нем-херек үүлгедешинерини кижиз бүзүрүң дүвөрүнүн, тургустунун келген криминалистинин (нем-херек үүлгедешинеринин дүшүрүлүгү) байдалындан үнерин аргазын дилеп тыварын орадалкып турар дээрин редакцияга келген чагаалар херечилер турар. Оларнын авторларынын хар-назымы анды-ангы. «Чүңү кылымга, чоңум дээш чүрөөм ыстаары сонсаар ирги? Кандык чүңүлдерини кызымыла, чоңумун чагаай ат-алдары катан көндүрүрү? Кандык мындык дереликти күш угаан-мергелестик дүй алган о? Наман-чечен каржы чорук бистик сеткил-чүректиникс уяны туттаны о? Оо, ылаңгыянын, муңгарындагы Дзельде кандай-даа Язы-сөөктүң улусу, чоры-биле калы бурчтап-ла чорур-дур бис, ычтал-даа «тывалар дээш», «тывалар мындыг» дээш демсел дыйнап чоругурус ужуру чүвө? Ындык чүңүлдерин кулаам дыйнаваан-даа болурум. Сагыш-чоңунуң ханы-аңдан дойдуң үнгөн мындык сөстөниң Сут-Хөл райондан Марчын Ооржак бижип турар. Ботунга мындык аарышымын айтырларын сабшымаң. М.Ооржак ажал харынын бээрин орадалкың. Оң-даа база Кызыл хоорайдан А.Лопсанов-даа чагааларыңдан алгаш көрөсө, ажалыңтарын кижиздилгенде четлес талаарын аңкуу төөгүзүң, културалың билбездиге. Оң алгаш олардын мурунда амыг үедө айтыртылап келген социал айттырлар нем-херек үүлгедешинин орунчү үнеринге догум болуп турар деп авторлар бижип турар. «Репрессия чылдарында, тапталың үелеринде чагаай аңкууларынстан «эргинич ачыкчымыс» дээш эки түрү-беле отталат каагыла чыгарса мизик болбай кылачар. Эмин эртин хувис-каачаан. Боттарымыс-ла културалымын, төөгүлүмү эрчилдерин «урааламын», ууукал-ла алган болжип ким. Хөрөңжөң кижинин угаары ыкса дээр. А мычан ботун чоңун угаан хоочун төөрөгөңге аламы, кылашаанда бурундаар көрүшө туруш турар деп бе мычан деп, Баян-Кол сууриң чурттанчымы Бүлөн-оол Минден-оол үстүнде алы ирген авторларга удуру харын берген мындаш бижип турар. Оң алгаш оң автор тыва дым-

ажылдар шинээинге чедир чүгө эмнеттэйиң бадарныла? Бо болжар оскө-даа айтырларын сайгарып, эмчилерин ажалын контролюга алыр — оң ажалыңды база бир сорулгазы. Ычангаш үстүңе адааның ааргыларын өвөөжеринин хемчеглерин бүгү талайы чорударын ол чугаалады. Бирөөле, эмчилерин ажалдаар байдалын экиндир. Ийде, бугурутулгелер удуру ажалдарың ажалыңтарын ажалдады тургузар. Оларнын дыйтанымгалары пүткөндөрүн көвүдөтүр. Тус черини аркаан-сугларын ажалыңтарын чедирин дыйтанымдар. Бо бугу хемчеглерин чедип алыр дээш ол сагыш салып огарын билдим.

Людмила Байкараевна Октбр № 11 сонгулда онуругунда Тыва АССР-нин улус депутаттыгы кандидат кылдыр коллективни ийли үндүргөн. Оң алгаш чедип кижиз-биле депутат маңдайы дээш туржур. Эмчи Тыва АССР-нің улус депутаты алара, кадык намгалаал хөгжүдөсинин программасын республика хемчөгүлүгү кылдыр үндөйин-биле эде көөрүн чугулап турар. Чүгө дээрге «Кадыкшыл» программасы дына хой удуру ажалдарың ажал-хөрөңжө кирбейт, саазың кырында артышаан. Тус черин чурттанчыларыга болжар районун ааргы кижилерин ажалдап турар дээш хемчеглеринин хемчөгүлүгү дээш хемчеглери-биле № 1 поликлинианың чаныма демселде туруру 13-хү беш чылда кол турарын программалык хемчөгүлүгү деп кириңер. Ийде ааргылар ажалдык баалаарың ажалыңтарын чангыс чугулай.

Оң программасында чер чер Советтер, чыгык ораганарын, ажал-агыл удуручулары ажалыңтарын

КАРЖЫ ЧОРОКТУҢ УЯЗЫ

Чагаалар допчулалы

дин чоңуку үеге чедип ийик сөртүгү дылы кылдыр сагаткыш турганын културалга аажок улуг көргүдө чедирген деп турар. Ийе, шын, Эртемег бодарга, национал култура чоңуң мөөңүнө ханылап кирген национал дыйдык баазам чокта чедипшиңни хөгжүң шыдаас. Чүгөле национал дыйдык ажалыңды национал култура улам кызыл хөгжүрү, байлактыр. Дыл чокта чоңуң културалың, төөгүзү чагыс черге туруптар.

Кем-херек үүлгедешинеринин бир чылдагыны аңкууларын чоңунуң төөгүзүң, културалыңды, улусчу педагогикалыңдан болжар чагаай чаңкыларын ботунга чорутуруң деп түңиле келдиңиз. А оң ажалыңды чылдагаалар бары? Аңкууларга үегер-чик ботулар кире иштелгенчигиңиң чөгүлө. Оларнын дөзөкчери малаалар, кумирлер чок. Бар-да болжа, ам-даа бюрократизмин, волонтеризмин аспаанын адаанан үнүң чадал чорурлар. Көдө интеллигентини аңкууларга үегер-чик бээр туржук, чамдыкта амыдыралга, арын-нүгүге таарышкы чүңүлдерини кызылтай берилээр. Ол дугайында Чоң-Хемчинтик Шемалын Мочын Экер-оол Ховалды мындык ажалдык бижип турар: «Бистер оолдар, кыстарымын ортукам эртем чедип алың дээш аажок кызып чорур бис. Ол хире оң класс дооскан ажалыңдулус орус дыла бича-хон, ботунун төрөн дылыңга чагаа бичинирден ыдыр, оооуу база-ла бок сөстөр-биле хойктаптал астыр. Ында-даа ийик элдеринин чүчүл чүл дээш, оларын алгаш аттатарлар шүңтү эки демдертерин бар болуп турар. Чүрүм талазы-биле дем-доо-ла «тас» болгулар. Ылаңгыя-даа оларын улу-ларын, неси, угадымы мынчыл хөрөңжөңерин хүндүлөп билбес, орустар, тывалар деп ажал-сөөк мындаш деп чүвө өскөлөңгү чорутуру чүңү көргүзүп чоң хире.

Бунжар чүлү дүргөн чилинчак дижир. Экеңдең «спецалистер» чүвө билбес аңкууларын чедир (нем хой шай) ижерине. Шыңга дүшүпес аттестаттарыңды дээш башкыларын хундүлөңдү дээш башкыларын холудан алган дооучуларын сеткил-сактагыңа кандык бодал кирерил? «Аа, ылаңч болуп чүвө шыкажыл?» деп бодала кирерил. Бак үегер-чикке амдыралдык базымын эгелес чорур ажалыңга моон-на эгелээр шыкажыл. Шын дээш демселен, четпестери сойгалал чорур кижилерини мооң мурунда чылдарда (ам-даа чамдык таварыгаларда мындык) даргалар кызып, кызын кааптар турган. Бо база ажалыңга эки үегер болбас. Ол бугу ажалыңтарын чөптүг чуркука бугүзүрелин өктүрер, ийелки, индиктиче чок халамталары тывалыдыр. Чүү-даа болуп турар болжа, мендө хамаан бе, олар боттарыңны дужаңда, а мен бөдүмүнү дужаңда дээш чижетик эргилең чүгө болуп бодарар. Ажалыңды бодарарар, шаак мындык эргилең, тоомча чоң чорук нем-херек үүлгедешинеринин чаның үер дег шапкыңгырыңа догум болган.

Сут-Хөл районун Алдан-Маалдыр суурдан Маннай-оол Ондар: «Корун-чүрүмүң, хообул-дүрүмүң уруму чоруктар: чоңуң-соода, өлүрүкүшкөнөр, үзтөшкөнөр, күшпөр-чээр-лаашканыр, күрүңгө болжар хуу очуну оорлар чоруктар чүгөле Кызылда эвес, а республиканың бугүлүге районларыда соунит алган. Чамдык тыва ажалың оолдар ам кырыңга Тыва мынчыл деонсаярларда үнүң, есе дооорайларга барып, боттарыңны бужар үгө-диглерини кылып турар. Тыва кижиниң тыва чоңуң ат-алдарың бужардаш чурттарлары ол-дур.

Аңкууларын ортузунда байдал шаак мындык дүвөрүңгү турда, ажаа оларар болуваасса, боттарыңны кем-херек үүлгедешинерге демелейи бээр бис. Чоңун, аңкууларын ортузунда политмассалыг ажалдарын удурутуканың үндөшин-биле эскертип, үениң тынызыңа дүштүлүп тургузары чугула. Комсомол организациаларың ажалыңга дээштик дүзүң бөгүрөөр херек. Аңкуулар-биле ажалды комсомол чаксаан чоруду шываас деп чүдүлү минир апаар бис. Демсел жип ажалдар үе келтээр.

Ийе, демселен ажалдар үе келген. Чүгө ылаңч хей-хей чылдарын дүрү-зунда каржы чоруктун дунчузу болуп келген уяны үрел, сеткил-сагышымы оң камгалап болур бис. А мындык төлөдө, тоомча чок чорук-биле, бюрократизм-биле, амдыралымын чүгө-лүгө бар хелселенчек бугүл-дө биле шийтирлик демселди чорудар апаар бис. Каржы чоруктун үнүл келеринин чылдагаалары мындык чүлүлдөр-биле болуп турар ийин. Нилгелден амдыралыңды хей-хей чылдарын дүрү-зунда чыгып келген боту ашталарылдан тура, аажы-чамымыс, мезу-бүдүмүзүң боту база ажалдаар апаар бис.

Артур КЕРТЕК, («Шынын» көрр).

